

NUR OYLUMU

MİŞKÂTÜ'L-ENVÂR

GAZÂLÎ

TÜRKÇESİ: TURAN KOÇ

© İz Yayıncılık Limited Şirketi, 2020

Sertifika no: 17313

İz Yayıncılık: 1170

İslâm Klasikleri Dizisi: 54

ISBN: 978-605-326-409-5

İstanbul 2020

Oruçreis Mahallesi, Tekstilkent Caddesi

Koza Plaza B Blok No:12 Kat: 15/151 Esenler / İstanbul

Telefon: (212) 5207210

www.iz.com.tr

E-posta: bilgi@iz.com.tr

Kapak Tasarımı: Yasin Çetin

Sayfa Tasarımı: Ali Kahraman

Basıldığı yer: Alemdar Ofset Matbaacılık (Sertifika no: 45760)

Davutpaşa Caddesi, Besler İş Merkezi No: 20/29 Topkapı-Zeytinburnu/İstanbul

NUR OYLUMU

MİŞKÂTÜ'L-ENVÂR
GAZÂLÎ

TÜRKÇESİ: TURAN KOÇ

iz

GAZÂLÎ

450 (1058) yılında İran'ın Horasan bölgesinin Tus şehrinde dünyaya geldi. Zehebî'nin söylediğine göre Gazâlî isminin Gazzâlî olarak söylenmesine karşın "İnsanlar beni çift 'z' ile (Gazzâlî diye) anıyorlar; halbuki ben Gazâle denilen bir köydenim." demiştir (A'lâmü'n-nübelâ, XIX, 343-344). İlk öğrenimini Tus şehrinde Ahmed bin Muhammed er-Raziklânî'den aldıktan sonra Cürçân şehrine giderek Ebû Nasr el-İsmailî'den eğitim almaya devam etti. Nişâbur Nizamiye Medresesi'nde öğrenim gören Gazâlî, Ebû'l Hasan Eş'ârî'den ve Şafiî'den etkilendi. 484 (1091) yılında vezir tarafından Bağdat'taki Nizamiye Medresesi'nin baş müderrisi olarak tayin edildi. Bu görevdeyken büyük bir saygınlık kazanan Gazâlî bir süre sonra tasavvufa yöneldi ve hac yapma arzusuyla görevini bırakıp 488 (1095) yılında Bağdat'tan ayrılarak Şam'a gitti. Şam'da bir müddet kaldıktan sonra 489 (1096)'da hac vazifesini yerine getirdi. Hac vazifesinden sonra da önce Bağdat'a, ardından Şam ve Tus'a geçti. Buralarda kaldığı süre boyunca inzivaya çekilerek tasavvufa yöneldi. 499 (1106) yılında Nişâbur'a döndü ve burada Nizamiye Medresesi'nde yeniden eğitim vermeye başladı. Üç yıl boyunca buradaki görevine devam ettikten sonra Tus şehrine dönerek bir medrese ve hankah yaptıran Gazâlî ömrünün geri kalan kısmını müritlerine dersler vererek geçirdi. 505 (1111) yılında Tus şehrinde vefat etti. Tus'ta ünlü şair Firdevsî'nin kabrinin yakınlarına defnedildi.

TURAN KOÇ

1952'de Kayseri'de doğdu. Orta öğrenimini burada tamamladı. 1977'de A.Ü. İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1984 yılında E.Ü. İlahiyat Fakültesi'nde akademik hayata atılan Turan Koç, halen İZÜ İslâmî İlimler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Akademik hayatını sanat-edebiyat çalışmaları ile birlikte yürüten Koç'un yayımlanmış eserlerinden bazıları şunlardır:

Şiir; *Kan Gibi Vakte Düşen, Fetret Zamanları, Ara Dönem.*

İnceleme; *Ölümsüzlük Düşüncesi, Din Dili, İslâm Estetiği, Varoluşun Tanıkları, Dilin Ötesi, Zamanın Gözleri.*

Deneme; *Ceylan Kovalamak.*

Çeviri; *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık ile İslâmî Hareketler ve Modernlik* (Watt'tan), *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş* (Leaman'dan), *Zihin Felsefesi* (Shaffer'dan), *Varolmanın Boyutları, İslâm'ın Vizyonu ve Tasavvuf* (Chittick'ten), *İslâm Sanatı* (Burckhardt'tan), *Kur'an Hat ve Tezhibinden Parıltılar* (Lings'ten), *Mukaddemât* (Davud el-Kayserî'den), *Gazaba Uğramış Şiirler ve Diğerleri* (-İbrahim Demirci ile birlikte- Nizar Kabbanî'den).

İçindekiler

İçindekiler	5
Önsöz	7
Giriş	11
I. Tarih, Konu ve Genel Muhteva	12
II. Bu Risalede Örtülü Bırakılan Sırlar	13
III. Gazâlî Çizgisinde Bir Din Felsefesi	14
IV. Bu Anlatılanlardan Gazâlî Adına Ortaya Çıkan Problemler	19
V. İbn Rüşd ve İbn Tufeyl'e Göre Vekil Meselesi	22
VI. Vekil Meselesi ile İlgili Bir Çözüm Önerisi	26
VII. Başka Bir Çözüm Önerisi	31
VIII. Gazâlî ve Yedi Gökküre	40
IX. <i>Mişkât</i> 'ta Antropomorfizm ve Teomorfizm	43
X. <i>Mişkât</i> 'ta Gazâlî ve Panteizm	50
Mişkâtü'l-Envâr	59
Birinci Fasıll	61
İkinci Fasıll	83
I. Bölüm	84
II. Bölüm	94
Üçüncü Fasıll	103
<i>Mişkâtü'l-Envâr</i> 'da Geçen Âyetler	115
<i>Mişkâtü'l-Envâr</i> 'da Geçen Hadisler	119

Önsöz

Çok iyi bilindiği üzere kelâm, hikmet (felsefe) ve irfanî kavrayış (nazarî tasavvuf), İslâm tefekkür binasının üç boyutunu oluşturur. Bu konularla ilgili herhangi bir ciddi araştırma, bir yerde, insanın nihaî ilgi ve endişeleri ile ilgili bir araştırma demektir. Bu üç alan —gerçi yol ve yöntemlerinde belli bazı farklılıklar olsa da— temelde varlık, bilgi ve değerle ilgili konu ya da problemlerin ele alınıp tartışıldığı alanlardır. Öyle ki bu konular, hangi açıdan bakarsak bakalım, nihaî anlamda dünyadaki var oluşumuzla ilgili konulardır. Bu bakımdan, söz konusu bu alanları birbirinden bağımsız olarak düşünmek ve ele alınan bir konuyu bu alanlardan sadece birisinin ilke ve yöntemlerine dayanarak anlamaya ve yorumlamaya çalışmak, problemi bütün olarak görmemize engel olabilir. Hayata ve dünyada bulunuşumuza ilişkin kapsamlı, tatmin edici ve sahih bir anlayışa ulaşabilmemiz için, her şeyden önce, bütüncül bir bakış açısına sahip olmamız gerekir.

Doğrusu, İslâm'ın bir bütün olarak ve mümkün olduğu kadar sahih bir şekilde anlaşılması, onun *İslâm*, *iman* ve *ihsan* boyutlarının, *kelâmî*, *felsefî* ve *tasavvufî* diyebileceğimiz bakış açılarını birleştiren bir bakış açısından *anlaşılması* ve *algılanmasından* geçer. Gerçekten, sözünü ettiğimiz bu konulardaki herhangi bir ciddi eksiklik, İslâm'ın bir bütün olarak

anlaşılması, algılanması ve anlamlandırılmasında ciddi sıkıntılara neden olabilir.

Gazâlî, işaret etmeye çalıştığımız bu bütünlüklü bakış açısına sahip veya en azından yukarıda andığımız alanların her birinde eser ortaya koyanlar arasında ön sıralarda yer alan bir düşünür-sufidir. O; kelâm, felsefe ve tasavvuf konularına vukufu ve dirayeti ile geleneksel mütefekkir anlayışının tipik bir temsilcisi durumundadır. Bu özelliğinden dolayı, onun bu konulardaki görüşleri, düşünce tarihimizdeki yerini hep koruyagelmiştir.

Mişkâtü'l-Envâr, kelâmî ve felsefi izahların bir yerde kuru ve soğuk havasına irfanî/tasavvufi bir sıcaklık katan, hatta kelâm, felsefe ve tasavvufu beli bir düzeyde birbiriyle buluşturan ender eserlerden biridir. Eserde bilme ve olmanın ne anlama geldiği konusu varlık-bilgi-marifet ilişkisi bağlamında, dinî duyarlılık açısından son derece hassas noktalara temas edilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kısaca, Gazâlî gibi kılı kırk yaran biri olmanın yanında, aynı zamanda bir o kadar da mükâşefe tecrübesine açık bir gönle sahip bir şahsiyetin kafa ve gönlünden süzölmüş bu eser, konuyu ele alış tarzı ve vurguladığı hususlar açısından son derece ayrıcalıklı bir yer ve öneme sahiptir. *Mişkâtü'l-Envâr*'ın, işaret etmeye çalıştığımız bu kırat ve kalitedeki bir şahsiyetin en son yazdığı eserler arasında yer alıyor olması da onun önemini bir kat daha artırmaktadır.

Mişkâtü'l-Envâr, bu öneminden dolayı dünyanın çeşitli dillerine tercüme edilmiştir ve ilgili araştırma ve incelemelerde de sık sık atıfta bulunulan bir eserdir. Dilimizde de birkaç çevirisi yayımlanmıştır. Bununla birlikte, kısaca işaret etmeye çalıştığımız öneminden dolayı ve temsil edici özellikleri olan böyle bir eserin her yeni çevirisiyle bir daha yenilediği ve yenileneceği düşüncesinden hareketle, sofrada bizim de tuzumuz olsun istedik. Bu bağlamda en büyük kaygımız, eseri kendisine yakışan bir dil ve üslup içinde takdim etmek oldu.

Çeviride Bedî es-Seyyid el-Lehhâm tarafından hazırlanan ve 1990'da Beyrut'ta Dâru Kuteybe yayınevinde yayımlanan basıyayı esas aldık. Bu arada, W. H. T. Gairdner'in, İngilizce'ye çevirdiği *Miškâtü'l-Envâr* için yazdığı oldukça analitik ve irdeleyici "Giriş" yazısını, önemli bulduğumuz için kitabın başına aldık. (Bkz. *Miškât al Anwar: The Niche for Lights*, İng. Çev. W. H. T. Gairdner, Yeni Delhi, üçüncü baskı, 1991.) Gairdner'in "Giriş" yazısında, *Miškât*'ın esas aldığı yazma nüshasına ve çevirdiği metne yaptığı atıflar, Türkçe çeviride olduğu gibi korunmaya çalışıldı. Dil ve metin farklılıklarından dolayı bu atıflarda ortaya çıkabilecek aksaklıkların hoşgörüyü karşılanacağını umuyorum.

Gairdner'in, kitabın başına eklediğimiz "Giriş" yazısı ile ilgili olarak da burada bir iki hususa kısaca işaret etmek isteriz. Her şeyden önce, Gairdner'in analitik ve irdelemeye yaslanan dili ile Gazâlî'nin tecrübeyi öne alan dili arasında büyük bir fark bulunduğu, bu dillerin atf çerçevelerinin farklı dünyalar olduğu rahatlıkla söylenebilir. İkincisi, Gairdner'in, Gazâlî'nin düşüncelerine İslâm öncesi felsefi ve teolojik öğretilerden köken arama girişimi ile yine Gazâlî'nin *Miškât*'ta "boş bıraktığı", temas etmediği hususlara veya daha önceki felsefi öğretilerle benzerlik gösteren görüşlerine yönelttiği eleştirilerin yerinde ya da isabetli olup olmadığı tartışılabilir. Bu ve benzeri itiraz ya da eleştirilerle ilgili olarak burada sadece bir iki hususa işaret etmekle yetinmek durumundayız: Gairdner'in bu "Giriş" yazısı, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*'in ortaya çıkış sebepleri ile yine Gazâlî'nin düşünce serüvenini konu edinen *el-Munkızu Mine'd-Dalâl*'in ayıklamaya çalıştığı görüş ve öğretiler göz önünde bulundurularak okunduğunda, onun *Miškât*'ın nasıl bir düşünsel tırmanışın ve farklı felsefi ve teolojik tartışmaların cenderesinden sıyrılışın semeresi bir eser olduğunu göstermesi bakımından, hakkı inkâr edilemeyecek bir yazı olduğu görülecektir.

Elbette, hemen hemen her yazı ya da kitap için olduğu gibi, bu yazının da tartışılacak yönleri vardır; ama onun yeri burası değildir. Ancak işaret kabilinden de olsa bir hususa özellikle işaret etmek durumundayız: Gazâlî, denebilir ki en büyük fikrî kavgasını Yeni Platonculara karşı vermiştir. Dolayısıyla birtakım ifade benzerlikleri sebebiyle onu Plotinusçu öğretilerin hizasında bir yere yerleştirmeye çalışmanın, kendisine karşı yapılmış büyük bir haksızlık olacağı düşüncesindeyiz.

Çeviriyi yaparken, özgün metinde geçen “dakika”, “haki-kat”, “müsaade” gibi, bir yerde işaret ve uyarı mahiyetinde olan belli başlı bazı kelimeleri, çeviri metinde çok anlamlı bir yerde durmadıkları düşüncesiyle almadık. Böyle davranmamızda bu kelimelerin özgün metne daha sonraki bir tarihte eklenmiş olabileceği düşüncesi de etkili oldu.

Çeviri sürecinde, gerek Arapça gerek İngilizce, bazı kelime ve ibarelerin Türkçede nasıl daha iyi karşılanabileceği konusunda bazı dostların görüş ve yorumlarına başvurduk. Prof. Dr. İzzet Er, Doç. Dr. Mustafa Öztürk, Yrd. Doç. Dr. Ali Emrah Bozbayındır, Yrd. Doç. Dr. Nurullah Koltaş, Yrd. Doç. Dr. Osman Yılmaz bunlar arasında en ön sırada yer alanlardır. Onlara hürmetle meşbû teşekkürlerimiz vardır.

Bu çevirinin gün yüzüne çıkmasında başta dostlarımız İlhan Kutluer, Hamdi Akyol, Mehmet Kahraman olmak üzere İz Yayıncılık'ın emeği geçen tüm çalışanlarına karşı da teşekkür duyularıyla doluyuz.

Turan KOÇ

15.08.2020/Halkalı - İSTANBUL

Giriş

W. H. T. Gairdner

*Mişkâtü'l-Envâr*¹ Gazâlî'nin² iç hayatı ve bâtinî düşüncesi açısından son derece ilgi çekici bir eserdir. Bu eserin, o hayat ve düşünce hakkında verdiği parıltı dikkat çekici ve belki de eşi görülmemiş bir şekilde samimidir. *Mişkâtü'l-Envâr* Gazâlî'nin otobiyografik eseri olan *el-Munkızu mine'd-dalâl*'in bıraktığı yerden başlar. Bu eserin bâtinî yapısı, ta baştan beri Müslüman düşünürler arasında merak ve hatta kuşku uyanırmıştır. Mağrip İslâmı'nın, Gazâlî'nin 1111'de (H. 505) ölümünden sonraki yüzyıl içinde yetişmiş seçkin filozofları olan İbn Tufeyl³ ile İbn Rüşd'de⁴ bu esere yapılmış çok ilgi çekici göndermelerle karşılaşılıyor; öyle ki bu durum bizim açımızdan onun önem ve ilgi çekiciliğini bir kat daha artırıyor.

1 *Mişkâtü'l-Envâr* Brockelmann'ın *Geschichte der Arabischen Litteratur*'ünde 34 numarada kayıtlıdır (cilt I, s.423). Kahire'de basılmıştır (*Matbatu's-Sıdk*, 1322h.); elinizdeki eserdeki atıflar bu baskıyadır. Bu risalenin, Gazâlî'nin beş risalesini, bunlardan ilki olan *Faysalu't-Tefrika* adı altında bir araya getiren derlemede de bir başka nüshası vardır.

2 Ortaçağ skolastik düşünürlerin Algazal'i.

3 Ortaçağ skolastik düşünürlerin Abubacer'i.

4 Ortaçağ skolastik düşünürlerin Averroes'i.

I. TARİH, KONU VE GENEL MUHTEVA

Bu risalenin yazılış tarihini kesin olarak belirlemek mümkün değildir; ama Gazâlî'nin son yıllarında, belki de en son yazılmış eserleri arasında yer alır. Bizzat Gazâlî'nin kendisinden elde ettiğimiz ipucuna göre bu kitap, onun şaheseri olan İhyâu ulûmi'd-dîn'den sonra yazılmıştır (s. 9). Gazâlî'nin bu risalesinde zikrettiği öteki eserleri *Mi'yâru'l-ilm*, *Mihekku'n-nazar* ve *el-Maksadu'l-esnâ*'dır.

Bu risalenin yazılış gayesi ve konusu belli bazı âyet ve hadisleri açıklamaktır. Bunlardan ilki çok ünlü Nûr âyeti (Nûr: 35), diğeri ise Hicâb hadisidir. Kitap üç kısma ayrılmış ve ilk kısım oldukça uzun tutulmuştur.

Birinci kısımda, Gazâlî bizzat “nur” kelimesinin ve bunun çoğulu olan “envâr”ın (‘nurlar’) fiziksel ışığa ve ışıklara; göze, akla, peygamberlere, ulvî varlıklara ve son olarak bizzat Allah’a atfediliş şekilleri üzerinde durur; Allah’ın, nurun ve anılan bu nurların tek kaynağı olmakla kalmayıp, aynı zamanda bütün varoluşta gerçek tek fiilî nur olduğu otaya konur.

İkinci kısımda, Kur’ân ve Hadis’teki sembolik dilin gayesi ve bunun yorumu ile ilgili son derece ilgi çekici bir girişle karşılaşırız. Sembollerin salt bir mecazdan ibaret olmadıkları gösterilir. Sembolle sembolize edilen şey, tip ile karşı-tip ve zâhir ile bâtın arasında gerçek bir bağ(lantı) vardır. Semboller Kur’ân veya Hadis’te zikredilenlerden çok daha fazla, hatta sayıca sonsuzdur. Yeryüzündeki *her bir* nesnenin “muhtemelen” gaybî, ruhanî âlemde bir müteakabili vardır. Bu sembol öğretisi bize Platonik *ideleri* ve bunların dünyevî kopyalarını ve “şeylerin göklerdeki kalıplarını (*pattern*)” ve İbranilere Mektup’taki “semavî şeylerin (yeryüzündeki) örnek ve gölgesi”ni hatırlatır. Bu öğretilen, yani Şeriat’ın zâhirini bâtını ile bir tutma mecburiyetinden dikkate değer bir sonuç elde edilir. Hemen hemen tüm büyük sûfiler Sünnete dayanan ibâdet,

âyin ve başka emirlere riayet konusunda son derece büyük bir gayret ve titizlik göstermişlerdir; Gazâlî burada bu sadakate yarı felsefi nitelikte bir temel sağlar; öyle ki bu sadakati bazı cüretli ve müfrit sûfiler mantık dışı ve “mânâsız” (*unspritu- al*) bulmuşlardır.

Üçüncü kısımda, bu sembol ilminin (yani temsilin) sonuçları söz konusu âyet ile hadise uygulanır. Önce Kur’ân’ın güzel ve inanılması imkânsız derecede büyüleyici ifadeleri — *Nûr, Mişkât, Zücâce, Zeyt, Şecera, Şark, Garb*— hem psikolojik, hem de dinî-metafiziksel bir bağlamda açıklanır ve benzeri bir yorum Yetmiş Bin Hicâb Hadisi’ne de uygulanır.

II. BU RİSALEDE ÖRTÜLÜ BIRAKILAN SIRLAR

Bu üç kısımda serdedilen açıklamalarda Gazâlî, tesadüfen de olsa, öyle şeyler anlatır ki bunlar merakımızı doruklara çıkarır; ne var ki, asıl can alıcı noktaya geldiğimizde, hep bir “belki de” ile ya da henüz başlangıç evresinde bulunan okurun acemiliğini koruyucu kinayeli sözlerle karşılaşırız. (Gazâlî’nin bu risaledeki, “ihtimaldir ki” “belki de” vs. şeklindeki tereddütleri, üzerinde durulmaya ve araştırılmaya değer niteliktedir. Bunlar, okuruyla biraz “kollayıcı” konuşma arzusu içinde olduğu kadar kendi zihninde tereddüt olduğu izlenimi uyan-dırmaz.) Bizzat o, bu pasajların birçoğunda “anlatılması imkânsız sırlar” ifşa eder. Bunlar içinde, insan aklının mahiyeti ve bunun ulûhiyetle olan özel yakınlık ve benzerliği (s. 6-7); Hallâc ve diğer “mezcubların” hâl ve makamları ile sekr ve “vecd hâli” sırasında sarf ettikleri sözler (s. 20): “ki bunların arkasında,” diyor Gazâlî, “içine girilmesi meşru olmayan sırlar yatar;” keşfe dayalı (*mystical*) bir İttihadı gerçekleştiren Ârife, doğrudan doğruya Uluhiyete ait olan işlev ve özelliklerin atfedildiği esrarengiz pasaj; *tevhid* sözcüğünün, âlemin gerçekliği ve ruhun Tanrı (*deity*) ile birleşme ya da ittihadının mahiyeti meselesini de içinde barındıran gerçek izahı; âlemin

boyun eğdiği *el-Mutâ'*ın mahiyeti ve onun Allah mı, yoksa anlatılması imkânsız yüce bir Halife (Vekil) mi olduğu konusu; bu Vekil'in kim olduğu ve âlemi yönetenin temel fonksiyonunu icra edenin, yani Gök (ve Ay altı) feleklerinin de içinde olduğu tüm hareketlerin kaynağı olan *ilk hareketi* başlatma emrini verenin niçin Allah değil de o olması gerektiği; ve bizzat Allah'a, yani Gaybî Ulûhiyete (*Noumenal Deity*) ilişkin nihaî sır, ki bu konuda aşkınlık öyle bir noktaya getirilmektedir ki burada gnostisizmle agnostisizm buluşur, ve gerek fiil, gerekse sıfatla ilgili olsun, mümkün ve makul her yüklem/afın gerçekliği inkâr edilir (bkz. s. 55): Tüm bunlar, yazarımızın tam da *ifşa edileceğini* beklediğimiz anda açığa vurmaktan sarf-ı nazar ettiği sır ve gizemlerdir. Sanat yücedir; dolayısıyla boşuna umutlandırmaktan da daha fazla bir şeydir. Onun bu ürpertici sırları *açtığı* ârifler kimlerdi? Bu gizli sırlar (*communications*) kardeşleri ârifler için mi, yoksa onlar tarafından mı ortaya konmuştur? Veya onlarla hiç ilişki ya da iletişim kurmuş muydu? Gerçekten iletişim kurulacak herhangi bir şey var mıydı? Eğer varsa, nelerdi bunlar?

III. GAZÂLÎ ÇİZGİSİNDE BİR DİN FELSEFESİ

Gazâlî'nin iç hayatı, düşüncesi ve kanaatlerinin araştırılması açısından genel olarak en çok ve belki de en ilgi çekici problemleri ihtiva eden kısım, her ne kadar gerçekte bir ek mahiyetinde olsa da Hicâb Hadisi'nin ele alındığı son kısımdır. Bu Hadis insan ruhunun saf Ulûhiyet'e ulaşmasını engelleyen "*Yetmiş Bin Nur ve Zulmet Hicabı*"ndan söz eder. Bu hadisin kökeni, rahatlıkla denebilir ki Yeni Platonculuktur; öyle ki Ortodoks Hıristiyanlığa nüfuz etme konusundaki daha az başarılı olan gayretinden sonra, çok geçmeden tasavvufu bütünüyle etkisi altına almış olan irfanî ve teozofik düşünce tarzına mal olmuştur. Hatta mutasavvıflar —gerçi değişik şekillerde yorumlasalar da— bu hadise şevkle sarılmışlardır. Rıfâî

dervişlerince açıklandığı şekliyle baştan sona Yeni Platoncu bir yorum için, mütercimim “‘Way’ of a Mohammedan mystic” adlı makalesine müracaat edilebilir.⁵ Bu izah tarzına göre, nefis (*soul*) saf Ulûhiyetle birleşmek için semavî istikamette yükselen Yedi Katlı Yolunda ilerlerken her bir basamakta bu Hicâblardan, önce kara olanlar ve arkasından da parlaklar olmak üzere, 10.000 Hicâb soyunur. Sonunda çırılçıplak kalan nefis, saf Uluhiyet’le, Mutlak Varlık’la, Hicâbsız Güneş’le, sâfi Nur’la yüz yüze gelir. Gazâlî’nin ele alış tarzı ise daha farklıdır. Ona göre bu Hicâblar, Tek Gerçek’i perdeleyen tabiatların çeşitliliğine göre, çeşit çeşittir. Gazâlî’nin insanlar, akideler, dinler ve mezhepler hakkındaki gerçek görüşlerine ilişkin istisnâî bir *vukuf* için malzeme sağlayan şey, tabiatlarla ilgili bu tasniftir. Bu noktada konuşan Sünnî bir âlim, ateşli bir dogmatik ya da katı bir *mütekellim* değildir. Burada Gazâlî’ye, kendi kendine veya bir irfan halkasında yüksek sesle konuşurken kulak misafiri oluyoruz. Biz burada iyi bir din felsefesi taslağı ile baş başayız. O, insanları dört sınıfa ayırır: Salt zulmetle perdelenmiş olanlar; zulmetle karışık nurla perdelenmiş olanlar; pür-nurla perdelenmiş olanlar ve o Hicâbsız Ru’yet’e vâsıl olanlar. Eserin bu kısmının her bir satırı çok derin bir araştırmayı hak etmekte ve gerektirmektedir. Bu ayrıntılı araştırmayı burada vermek mümkün değildir; bu konudaki bilgi başka bir yerde verilmiştir; okurun oraya müracaat etmesi gerekir.⁶ Ancak burada Gazâlî’nin nefis (*soul*) ve akidelere ilişkin tasnifinin bir özeti verilebilir; böylece enine boyuna yapılmış bir araştırmadan daha da etkili bir şekilde, Gazâlî meselesini araştıranlara, bu kısmın önemine ilişkin, başlangıç mahiyetinde canlı bir takdir fırsatı sağlanabilir. O, temelden başlar ve ta zirveye

5 *The Moslem World*, 1912, s. 171 vd., s. 245 vd.; ayrıca, Otto Harrassowiz, s. 9-10.

6 *Der Islam*, 1914, 2 ve 3. sayılarda yer alan makalelerim.